

Ur *¡No Pasarán! Spanska inbördeskriget och uppgörelsen med fascismen* (Nixon 2008).¹

Håkan Blomqvist

Från revolution till antifascism

Inbördeskriget i Spanien är en av få moderna konflikter där ”förlorarnas historieskrivning har fått större inflytande än de segrandes”. Det är militärhistorikern Antony Beevor som gör påpekandet i sitt stora arbete om spanska inbördeskriget. Men han erinrar samtidigt om att när själva striden stod var det länge annorlunda. Där vi i historieböcker och minnesartiklar under efterkrigstiden nästan självklart sett kraftmätningen som demokratins försvar mot diktaturen, var den etablerade opinionen i väst sommaren 1936 av en annan uppfattning — åtminstone inom tongivande borgerliga kretsar. Då var det inte självklart ens för liberala röster att ta ställning för den ickefascistiska sidan i inbördeskriget, den som kom att kallas ”republiken”. Beevor påminner om att den liberala pressen i väst blev allmänt Francofientlig först efter bombningen av Guernica i april 1937, alltså efter nära ett års inbördeskrig. Framstående brittiska tidningar som *Daily Mail* och *Observer* var öppet Franco-vänliga, *Times* neutral. Samma tendens återspeglades i hela väst-pressen, så också i den svenska. Låt oss inledningsvis dröja ett ögonblick vid denna för att teckna en bild av stämmningsläget.

”Hotet från de röda”

Utanför den socialdemokratiska, syndikalistiska och kommunistiska pressen återfanns under inbördeskrigets inledande period ingen omfattande sympati i Sverige för den republikanska försvarskampen. Även om den blivande Francosidans upproriska militärer, nationalister och falangister utan svårighet benämndes ”fascister” och ”reaktionärer” och rapporter från deras blodiga terror förekom, dominerade en helt annan bild: hotet från ”de röda”. Här skilde sig inte ärkekonservativa *Nya Dagligt Allehanda*, *NDA*, från liberala *Dagens Nyheter*. *NDA* rapporterade nyanserat från fältet om det blodiga kaos som utspelade sig när armérevolten den 17 juli möttes av folkligt motstånd. På rubrikplats rådde emellertid andra tongångar: ”Malaga i lågor — kommunisterna utöva fruktansvärd terror. Stadens gator översållade med lik”, löd förstasidan 22 juli när officersupproret i Malaga slagits tillbaka. Orsaken till generalernas uppror var, menade tidningens kommentator, att det spanska folket missbrukat den frihet det fått och inte kunnat sätta samhällets intressen före sina egna (24 juli). Genom regeringens flathet hade vänsterextremismen fått härja fritt och ”folk i gemen” längtade efter ordning. På ledarplats varnades för att ”El Cids, Cervantes och Velásquez' stolta folk” dragits med av det ”moderna barbariets smutsiga vågor”, det vill säga av vänsterrevolutionära rörelser (17 juli). Det gällde för Europa att bilda en gemensam försvarsfront mot denna fiende till civilisation och kultur som höll på att förstöra ”lag och ordning inom folksamfundet”.

NDA var vid denna tid ett av språkrören för den svenska högern eller, som denna då kallades, ”Allmänna valmansförbundet”, vars valannonser prydde sidorna. Inför det stundande svenska riksdagsvalet hösten 1936 varnade högern för ”sammanslagningselement” och ansåg att valet gällde ”friheten” mot det ”socialistiskt-kommunistiska hotet”. För tidningen *NDA* stod samma saker på spel i Spanien. Liknande uppfattningar hade *Stockholms-Tidningen* och *Aftonbladet* som vid tiden för det spanska inbördeskriget kunde betraktas som högerliberala.

För *Aftonbladet* gällde inbördeskriget en ”vit eller röd diktatur” (22 juli). Det var ”Lenins och Trotskijns spådomar” som besannats och världsrevolutionen som inletts (31 juli). Europas

¹ För en kritisk recension av *¡No Pasarán!*, se [P-O Mattson: Ännu en bok om spanska inbördeskriget](#)

ödestimma var slagen och det brittiska imperiet borde satsa på militären och general Franco eftersom det hade mer att frukta av ett "Sovjetspanien än av en militärdiktatur" (i augusti). Om Europas sydvästliga hörn blev kommunistiskt i samarbete med "ett rådsryskt orienterat Frankrike", där den franska folkfronten just vunnit makten, skulle det europeiska ansiktet erhålla tydligt "asiatiska drag" (22 juli).

Aftonbladet var vid denna tid Nordens största tidning, *Stockholms-Tidningen* Sveriges största morgontidning. Tillsammans med *NDA* hade deras versioner en stark pressdominans. *Svenska Dagbladets* något neutralare tonläge uttryckte ingen i grunden annorlunda hållning även om skulden till inbördeskriget lades på Spaniens långa historia av envælde som hindrat landets utveckling kulturellt och mentalt (21 juli). Våldsamheten och vildheten i striderna handlade inte främst, menade *SvD*, om motstridiga sociala och ekonomiska intressen utan om spansk lidelse; "överdriften, excessen ligger nära till hands för den lättörde spanjoren" (23 juli). Att nivån på våldet hade att göra med spansk nationalkaraktär var en vanlig uppfattning och kunde förekomma även i arbetarpressen. Men i borgerliga tidningar var det främst hos "massan" denna karaktär gavs utlopp: "Massan är av moriskt ursprung, och kniven sitter ofta mycket löst", var en förklaring till "de rödas" terror i *Aftonbladet* (i augusti).

Liberala *Dagens Nyheter* gav ingen annorlunda bild. För *DN* var det visserligen självklart att generalernas uppror handlade om en reaktionär revolt (19 juli). Men det var de spanska arbetarnas motoffensiv under fascistupprorets första veckor som gav stora varnande rubriker. *DN*:s inledande rapportering närmast överträffar högerpressen i skildringar av "röda" våldsamheter. Spanska matrosers myteri mot befälets stöd åt militärrevolten skildras med rysningar (21 juli). Arbetarupproret i Barcelona som slog tillbaka militären framställs som pöbelns skräckvälde där segrande anarkister och kommunister skjuter och halshugger präster för att klä sig i döda prästers kläder, brottslingar plundrar och konstskatter förstörs (23, 24, 25 juli). "Röda horder börja mörda och plundra", utgör en betecknande *DN*-rubrik (27 juli). På ledarplats tar *DN* avstånd från en "svart diktatur" stödd på feodala och kyrkliga intressen (21 juli). Folkfrontens "vänsterregim" hade uppvisat det bästa som fanns av Spaniens moderna förnyelse men nu hotades allt av det "röda kaoset". Det var detta som bar skulden till att "vänsterregimen" och de liberala nu riskerade att gå under.

Dessa uttryck för stämmingsläget inom borgerliga icke-fascistiska kretsar kan vara lämpliga som bakgrund till historien om vad som kallats Europas sista chans, innan vägen mot det andra världskriget var utan återvändo.

Ny period av möjligheter

Sommaren 1936 tycktes ännu långt ifrån allt vara förlorat. Ja, en ny period av möjligheter för Europas vänsterinriktade och demokratiska krafter skymtade rentav efter 1930-talets inledande ekonomiska och politiska chocker. Då hade börskraschen 1929 med den åtföljande depressionen fört den tyska nazismen till makten 1933 och året därpå förvandlat Österrike till en katolsk diktatur. Kontinentens starkaste arbetarrörelse, den tyska socialdemokratin och kommunisterna, hade krossats under Hitler och Österrikes radikala socialdemokrati kuvats. I Italien hade Mussolini redan på 1920-talet gjort processen kort med socialister och demokrater och runt om i östra Europa etablerades diktaturer på löpande band; från de baltiska staterna ner över Ungern och Rumänien till Grekland. I Sovjetryssland avlöstes den friare så kallade NEP-perioden under 1920-talet av masskollektivisering, femårsplaner och Stalin-diktatur.

Men om centrala och östra Europa i mitten av 1930-talet dominerades av auktoritära regimer

som undertryckte allt vad demokrati och folkliga rörelser hette, hade utvecklingen i norr och väster varit en annan.

I Skandinavien förde depressionen socialdemokratiska arbetarrörelser till makten på radikala kristidsprogram mot massarbetslöshet och social nöd. I Frankrike slogs 1934 ett fascistuppror tillbaka av folkliga mobiliseringar på Paris gator. I juni två år senare vann den vänsterinriktade folkfronten under Léon Blums ledning valet på förhoppningar om sociala och demokratiska reformer. Även på andra sidan Atlanten, i USA, växte radikala stämningar mot depression och förtryck. En mäktig fackföreningsrörelse banade sig väg genom stora strejker under första hälften av 1930-talet och bidrog till att radikaliserade amerikansk politik. Demokraternas valseger 1932 och president Roosevelts så kallade New Deal — ett program för massiva statliga satsningar på ekonomisk uppbyggnad och sociala reformer — markerade förändringen på det politiska planet. Den spanska folkfrontens valseger i februari 1936 utgjorde en del av denna internationella folkliga reaktion mot arbetslöshet, fattigdom och maktlöshet.

Sommaren 1936 var ännu ingenting avgjort och Europas, ja världens, framtid oskriven. Att sextio miljoner människoliv bara tio år senare skulle ha raderats ut i historiens största globala krig, från Nordkap till Nya Guinea, kunde få föreställa sig ens i sina vildaste fantasier. Men att fascismens frammarsch bar med sig ödesdigra katastrofer för människan var en djup övertygelse främst hos arbetarrörelserna på båda sidor om Atlanten. När europeiska idrottsmän och kvinnor samlades i Berlin och Barcelona i juli 1936 avtecknade sig därmed ett symboliskt budskap från denna sista sommar. I olympiadens Berlin solade sig Hitler och den europeiska fascismen i glansen från den olympiska elden och den borgerliga världens uppmärksamhet, oberörd av alla maningar till bojkott och protest från Europas fackföreningar och arbetarpartier. Till Barcelona strömmade män och kvinnor från kontinentens arbetaridrottsföreningar för att mötas till den antifascistiska "Fredsolympiaden". Hur kort tiden för att hindra den fascistiska katastrofen i Europa var illustrerades av fredsolympiadens öde. När den olympiska elden tändes i det hakkorssmyckade Berlin stred arbetaridrottarna i Spanien sedan två veckor tillbaka med vapen i hand mot det fascistiska upproret. De var fast beslutna att, på spansk jord, sätta stopp för den europeiska fascismens frammarsch.

Det antifascistiska minnet

Idag, på andra sidan millennieskiftet och med mer än två generationers avstånd till mellankrigstiden, pågår en stor förändring av det europeiska historiemedvetandet. "Det antifascistiska minnet förbleknar", varnar den franska historikern Sonia Combe. Med Sovjetunionens och den så kallade världskommunistiska rörelsens upplösning på 1990-talet drogs även den kommunistiskt präglade historieskrivningen med i fallet. Säkerhetspolitiska beräkningar bakom kulisserna i 1930-talets Moskva trädde fram i öppnade arkiv och förtog glansen av självupppoffrande proletärinternationalism. De olika kommunistpartiernas lojalitet med Stalindiktaturen i Sovjet har komplicerat bilden av de möjliga — och önskvärda — europeiska alternativen. Förekomsten av våldsmetoder, hänsynslöshet och förtryck även bland motståndare till fascismen har, bland dem som vill ompröva historien, kommit att motivera en relativisering av vad som stod på spel. Härvid ifrågasätts inte bara den klassiska berättelsen om det spanska inbördeskriget som en kraftmätning mellan demokrati och diktatur, fascism och antifascism. "Upptäckten" av de djupa folkliga revolutionära processer som bar fram antifascismen inte bara i Spanien, och som ifrågasatte även den liberala kapitalismen, har bland dessa historiker (som exempelvis Stanley G. Payne) fått motivera en ökad förståelse för motreaktionen. Från 1980-talets tyska så kallade "historikerstrid" då bolsjevismen, det ryska

inbördeskriget och tyska spartakistupproret lyftes fram (av bl.a. Ernst Nolte) som en orsak till nazismens uppkomst, till dagens debatt om det spanska inbördeskriget finns en gemensam nämnare: Om revolutioner stod för dörren, var inte fascismen mer rimlig då? Eller åtminstone, för Spaniens del: om alternativen stod mellan stalinistisk kommunism, revolutionärt kaos och Franco — var inte det borgerligt liberala Europas passiva hållning, från det brittiska utrikesministeriet till den svenska pressen, mer förståelig, ja rentav försvarbar då? Och de som riskerade sina liv på fältet mest tragiska medaktörer i ett ont drama.

Sådana tolkningar speglar en oförmåga att kliva ned i en tid då ingenting var avgjort. Då parlamentarisk demokrati med vidsträckta medborgerliga rättigheter var okända fenomen i större delen av världen, liksom i större delen av Europa. Då marknadskapitalismen upphört att fungera under den stora depressionen — och dessförinnan aldrig hade varit kombinerad med massdemokratiskt inflytande eller social trygghet. I ett Europa där klassklyftor separerade befolkningarna i skilda världar utifrån en självklar och skoningslös över- och underordning kan inte politiska motsättningar, social vrede och handlingsmönster bedömas utifrån vår tids måttstockar. Att också antifascister var brutala i en brutal tid betyder inte att deras ställningstagande kunde undvikas. Att många antifascister blundade för eller var okunniga om realiteterna i Sovjetunionen reducerar inte deras motstånd. Deras offer handlade om att försöka hejda en utveckling som resulterade i historiens största folkmord. Deras seger hade förändrat den historien. Vi vet inte hur, bara att deras nederlag medförde det allra värsta scenariot.

Att antifascismen inte bara handlade om demokrati mot diktatur förminskar knappast dess betydelse. Tvärtom innehöll antifascismen en värld av alternativa vägar ut ur Europas återvändsgränd. En värld där demokrati kunde tolkas av breda folkliga massor som aktivt självstyre eller av liberala republikaner som sekulär republikanism. Där mellankrigstidens kosmos av olika arbetarrörelser ännu inte hade inrangerats i statliga maktblock — och ännu hade möjligheten att förenas med samhällets övriga krafter till en annan utväg.

Det var den öppningen den brittiska borgerligheten och dess allierade fruktade mer än Franco. Deras klasspräglade rädsla för ”massan” fick de så kallade demokratierna att överge den spanska antifascismen för sjuttio år sedan. Något som idag riskerar att upprepas av historiker som återupptäckt de skräckinjagande ”massornas” roll i det spanska dramat — i den oförstående liberala individualismens tid.

Men det antifascistiska minnet påminner oss om en värld som gick under där flera alternativ än idag stod öppna. En mångfald vi idag saknar, när de enda vägarna tycks så förvillande lika inför de svårigheter som tornar upp sig.

Djupet av nederlaget

I militär mening pågick det spanska inbördeskriget från generalernas uppror den 17 juli 1936 till dagarna mellan den 29 mars och den 1 april 1939 när republikens siste överbefälhavare gav order om kapitulation och Francosidans trupper slutligen besatte Madrid. Då hade över en halv miljon människor, varav hälften civila, dödats i strider, repressalier och umbäranden. Ytterligare 50 000 fångar från den republikanska sidan skulle komma att avrättas åren omedelbart efter kapitulationen. Härtill kommer de offer som krävdes genom hunger, vanvård, misshandel och mord bland halvmiljonen krigsfångar och andra som misstänktes för att ha samarbetat med republiken. Historiker har bedömt sluträkningen över Francosidans repression åren efter inbördeskriget till över tvåhundra tusen. Till offren ska läggas en halv miljon flyktingar, varav mindre än en tredjedel återvände. Bland de landsflyktiga dukade många under i franska flyktingläger eller fördes till tyska koncentrationsläger under naziockupationen av

Frankrike och likviderades.

Det var en värld som gick under, inte bara av människor, fackföreningar, partier och ideologier i själva Spanien. Republikens undergång tog med sig en hel generation av europeiska arbetar- och folkrörelseprojekt vars idériktningar och strategier hade satt avtryck i folkliga sammanhang under ett halvt sekel. När Francostyrkorna segerparaderade i Madrid var de alla borta: den mäktiga tyska socialdemokratin, de italienska fabrikskommunisterna, den franska folkfronten och, till sist, den brokiga radikala spanska arbetarrörelsen. Med den europeiska kontinentens folkliga rörelser avlägsnade — massbasen för demokratiska anspråk — stängdes alternativens dörrar och vägen för de militariserade staternas konfrontationer låg fri.

Spanien skulle i nära ett halvt sekel framåt komma att präglas av de politiska och sociala krafter som gick segrande ur inbördeskriget och upprättade sin diktatoriska ordning. Som en slags reservist åt västmakterna i det kalla kriget kunde Francoregimen slingra sig förbi den europeiska fascismens nederlag 1945 och vidmakthålla sitt herravälde i ytterligare trettio år. Djupet av nederlaget för den spanska republiken och utrotningen av dess bärande generation speglas inte minst i just detta. Först vid dess främste motståndares fysiska död i en framtid ingen av de stridande hade kunnat föreställa sig fyrtio år tidigare, avvecklades segrarnas diktatur.

Bakgrund

Militärt inleddes alltså det spanska inbördeskriget den 17 juli 1936. Socialt och politiskt hade inbördeskriget emellertid rötter långt tillbaka i tiden. Ännu på 1900-talet bar det spanska samhället prägel av den traditionella kastiljanska jordägaroligarkins ordning som en gång placerat Spanien bland de främsta av Europas stormakter. Ferdinands och Isabellas Spanien som 1492 drivit ut morerna och lagt grunden för 1500-talets spanska stormakt präglades av en starkt centraliserad stat stödd på den katolska kyrkan, militären och jordägararistokratin kring Madrid. Det spanska väldets tillbakagång under de följande två århundradena hade inte i grunden förändrat denna prägel. Trots utmaningarna från den franska revolutionen 1789 och Napoleonkrigens radikala strömningar bestod den ålderdomliga samhällsstrukturen in i 1800-talets industriella tidsålder. Den kom att sätta sin prägel på den nya tidens sociala och politiska konflikter.

Med hjälp av rikedomarna från 15- och 1600-talens sydamerikanska silvergruvor hade den spanska aristokratin förmått hävda sin ställning utan att mer intensivt utveckla andra näringar. Industrialiseringen av det spanska samhället från 1800-talets senare del ägde rum i rikets periferi med järn- och stålproduktion i Baskien och lättare industri kring textil- och vinframställning i Katalonien. Viktiga delar av den spanska borgerligheten kom därmed att knytas till en klassisk konflikt mellan centralister och regionalister i den spanska statsbildningen. För den katalanska och baskiska industribourgeoisien utgjorde krav på ökad självständighet från den kastiljanska centralmakten en väg till ökat inflytande. I synnerhet när andra politiska vägar blockerades.

Under frihetskriget mot Napoleon 1808-1814 hade spanska liberaler, med stöd inom armén, antagit en radikal författning efter franska revolutionens förebild och kämpat mot både ockupanterna och den gamla adeln. 1820-talets monarkiska restauration innebar emellertid ett återupprättande av aristokratin, kyrkans och även inkvissionens makt. Den följdes av åratals inbördesstrider och militärkupper där liberalism och traditionalism, centralism och regionalism samt olika fraktioner inom monarkin stod mot varandra.

Men om borgerlighetens strider mot kungligt envælde och kyrkans makt ägt rum under 1800-talets första hälft — inspirerade av de sydamerikanska koloniernas frigörelse — kom de nya borgerliga samhällsskikten själva att efter hand delas upp politiskt mellan konservativa och radikaler. Monarkins fall och utropandet av den första republiken 1873 hade utlöst omfattande folkliga uppror mot både kyrkan, aristokratin och själva statens sammanhållning. Nya blodiga militärkupper och monarkins återupprättande blev följden. Mer konservativa eller moderata delar av borgerligheten, inom exempelvis bankvärlden, militären och ämbetsmannaskikten, fruktade för statligt sönderfall och folkliga upplopp. Deras intressen sammanföll därmed i ökande utsträckning med försöken från den gamla oligarkin (fåtalsväldet) att modernisera den spanska statsmakten, inklusive armén samt jordbruket utan att rubba stabiliteten. Därmed kombinerades utvecklingen kring förra sekelskiftet av kapitalistiska förhållanden och ett stort jordbruksproletariat på den spanska landsbygden (främst i Andalusien) med en modernisering av statsmakten alltjämt under ledning av det gamla Spaniens treenighet : kyrka, godsägare och militär. Samtidigt kunde en liberal republikanism få fäste bland nya yrkesgrupper inom en framväxande medelklass av lärare, läkare och tjänstemän, bland företagare och industrialister.

Med Spaniens industriella högkonjunktur under första världskriget kom motsättningarna att skärpas inte bara mellan massorna av fattiga lant- och industriarbetare gentemot godsägare och industrikapitalister. Den stärkta ställningen för exportindustrin och borgerliga samhällsskikt, inte minst regionalt, utmanade både det styrande blocket och den statliga centralismen. I kölvattnet på de ryska och europeiska revolutionerna 1917-18 skulle motsättningarna skärpas, men främst i form av omfattande arbetar- och lantarbetarstrejker — med regelrätta lokala uppror som följd.

Den spanska arbetarrörelsen

Den spanska arbetarrörelsen hade traditioner tillbaka till 1840-talets hantverkarföreningar och kooperativa socialism av Proudhons² typ. Under den så kallade Första Internationals tid på 1860- och 1870-talen tog spanska socialister allmänt ställning för Bakunins³ anarkistiska inriktning gentemot Marx politiska. Den första spanska arbetarfederationen 1870 avstod därmed från att bilda ett politiskt parti. Istället utvecklades en decentraliserad facklig struktur kring kollektivistiska ideal där ideologiska anarkister och socialister av olika schatteringar verkade. Även om denna första landsfederation skingrades under trycket av repressionen efter den första republikens fall 1873, blev den mönsterbildande. Så skulle arbetsfördelningen mellan facklig massorganisering på gräsrotsnivå och anarkistiska aktivister och ideologer utvecklas även inom Spaniens största fackföreningsrörelse efter sekelskiftet 1800/1900). CNT (Confederación Nacional de Trabajo) grundad 1910, utgjorde länge ryggraden i den spanska arbetarrörelsen och organiserade såväl lantarbetare på de stora godsen som industriarbetare i Katalonien och anarkistiska kollektivjordbruk i Aragonien. FAI (Federación Anarquista Ibérica), bildat 1927, var bara den senaste i raden av anarkistiska sammanslutningar som även upprätthöll och verkade inom CNT.

Även den marxistiska flygeln av den Första Internationalen fick sina följeslagare i Spanien, från 1879 organiserade i det spanska socialistpartiet, PSOE (Partido Socialista Obrero Español). Partiet, som inte kunde mäta sig med syndikalismens massförankring, upprättade en

² Pierre-Joseph Proudhon 1809-1865, den franska hantverkar-socialismens ideolog, förespråkade ett samhälle baserat på lokala arbetarkooperativ i kontrast till statlig politik och storindustri.

³ Michail Bakunin, 1814-1876, den revolutionära anarkismens förgrundsgestalt och Marx rival inom den Första Internationalen.

egen facklig centralorganisation 1888, UGT (Unión General de Trabajadores) med förankring främst i Baskiens framväxande storindustri.

Den spanska arbetarrörelsens utveckling hade kantats av fackliga konfrontationer, generalstrejker och återkommande folkliga uppror, men också av militär repression och terror. Våldet hade aldrig varit långt borta i det spanska samhället — från kyrkans och godsherrarnas direkta kroppsbestraffningar till kolonial- och stormaktskrigen, 1800-talets frigörelse- och inbördeskrig, militära pronunciamientos (kupper) och diktaturer. För att inte tala om fattigdomens, nödens och maktlöshetens vardagsvåld. Lokala bondeuppror, politiska mord och bombdåd utgjorde återkommande inslag i vedergällningsförsök mot myndigheter, präster och godsägare från såväl anarkister som andra under de svåra sociala orosperioderna på 1880- och 1890-talen.

Det första världskrigets övergång i europeiska kriser och revolutioner från 1917 medförde i Spanien inte bara strejker och upprorsagitation. Försök från företagare att genom väpnade *pistoleros* systematiskt likvidera strejk- och arbetarledare möttes av motterror från anarkistiskt håll. Inför vågen av strejker, militäringripanden, mord och motmord upprättades generalkaptenen Primo de Riveras diktatur 1923. Likt Italien, där Mussolini året innan tagit makten, kom Spanien därmed inte att präglas av en ny och bräcklig demokrati under 1920-talet, såsom var fallet på många andra håll i Europa. När depressionen drabbade Europa 1930 var det följaktligen inte någon handlingsförlamad demokratisk regering som tvingades avgå i Spanien — så som skedde i centrala och östra Europa. Det var istället Rivera-diktaturen som fick stå till svars för ekonomisk kris och massarbetslöshet. Med sig i fallet drog den monarkin.

Andra republiken

I april 1931 utropades den andra republiken under ledning av liberaler och socialistpartiet PSOE med en stormig period av reformprogram, social oro och regeringsskiften som följd. Den nya republiken, med den moderata republikanen Alcalá Zamora som president och liberalen Manuel Azaña som premiärminister, påbörjade en jordreform som gav arrendebönder och lantarbetare ökade rättigheter, begränsade kyrkans makt, reducerade den stående armén och införde autonomi för Katalonien. Åtgärderna mötte starkt motstånd från Spaniens traditionella makthavare och republikens första år kom att präglas av social oro och politiska motsättningar. Folklig vrede mot kyrkans välde och övergrepp tog sig uttryck i vandalisering av helgedomar och våld mot präster. Strejker, upplopp och kuppöversök avlöste varandra. När polisstyrkor ur Guardia Civil massakrerade anarkistiska småbönder i den andalusiska staden Casas Viejas i början av 1933 rasade det folkliga stödet för regeringen. Till skillnad från 1931 bojkottade den starka syndikalistiska arbetarrörelsen de påföljande allmänna valen hösten 1933. Därmed kunde högerrepublikanen Alejandro Lerroux föras till makten med stöd av den katolska högeralliansen CEDA under ledning av Gil Robles. I Katalonien vägrade socialisterna och vänsterrepublikanerna under Lluís Companys ledning att acceptera autonomins avskaffande, med följden att de fängslades. En generalstrejk och ett gruvarbetaruppror i Asturien krossades med militärmakt i oktober 1934. Kataloniens autonomi upphävdes, kyrkans ställning och egendomar fredades. Krigsmakten och officerskåren återfick sin ställning medan stora delar av arbetarrörelsen undertrycktes. Flera tusen arbetare hade dödats när de asturiska gruvdistrikten bombarderades av artilleri, örlogsfartyg och bombflyg. Den unge generalen i Afrikaarmén, Francisco Franco, beordrades att rensa upp med hjälp av främlingslegionärer och marockanska trupper. Tusentals syndikalister, anarkister och socialister — siffror upp mot 30 000 har nämnts — fängslades och den spanska motrevolutionen tycktes fira en total seger just när Hitler etablerade sin nya regim i Tyskland

och Österrikes arbetarrörelse krossades under Engelbert Dolfuss diktatur. Ändå var inte nederlaget fullständigt.

Högerregeringen som bibehållit republikens konstitutionella ramverk upplöstes under inre motsättningar efter en finansskandal redan hösten därpå, Lerroux tvingades avgå och utlysa nyval. Till nyvalet i februari 1936 upprättades en valkoalition av vänsterliberaler, katalanska autonomister samt socialist- och kommunistpartierna. Den kallades Folkfronten. Till skillnad från 1933 manade CNT denna gång sina medlemsmassor att delta i valet och rösta för folkfronten mot högern. Uppmaningen följdes av alla betydande schatteringar inom den spanska arbetarrörelsen samt även av de baskiska nationalisterna, dit även konservativa baskiska klerikaler räknades. Högerpartierna föll, folkfrontskoalitionen segrade med knapp marginal och kunde bilda regering. Motrevolutionens period 1933—35 tycktes förvandlad till en parentes. Men för vilken utveckling?

Olika perspektiv

Inom det segrande blocket hade för ett historiskt ögonblick vitt skilda perspektiv sammanstrålat. För liberalerna i folkfronten — Manuel Azañas vänsterrepublikaner inom *Izquierda Republicana*, Martínez Barrios mer moderata republikaner i *Unión Republicana* samt Lluís Companys katalanska republikaner — handlade framtiden om att förverkliga de radikala republikanska ideal som alltsedan den första republiken 1873 utmanat Spaniens åldriga maktstrukturer: sekularisering, reducering av aristokratins makt, övergång från jordägarvälde till industrialism, alfabetisering, sociala reformer och konstitutionella demokratiska strukturer. Kort sagt, modernisering av statsmakt och ekonomi, men inom ramen för kapitalism och integration i den västeuropeiska borgerliga samhällsordningen. Bland de olika borgerliga perspektiven rymdes såväl strävan efter en sammanhållen republik som regional autonomi och till och med självständighet.

För Spaniens brokiga arbetarrörelse, ryggraden i och masstödet bakom folkfrontens seger, stod helt andra perspektiv på dagordningen. Spaniens historia inleddes ju inte i januari 1936. När högerparentesen tycktes vara över vidtog den utveckling som brutit fram när Riveradiktaturen föll och den andra republiken proklamerades bara fem år tidigare. Massaktiviteten inom CNT/FAI med sina omkring 1,8 miljoner medlemmar återtog där den avbrutits 1934. Självkollektivisering av jordbruk i Aragonien, lantarbetar- och industriarbetarstrejker i Andalusien och Katalonien för bättre villkor och en strävan efter ett arbetar- och folkförvaltad lokalsamhälle befann sig långt ifrån republikanska planer på en moderniserad statsmakt.

Socialistpartiet PSOE hade radikaliserats kraftigt under trycket av depressionen och erfarenheten från den republikanska regeringens oförmåga 1931-33. Under ledning av vänsterfalangens Largo Caballero, av anhängarna hyllad som ”Spaniens Lenin”, förklarade sig majoriteten vara anhängare av revolution och ”proletariatets diktatur” till stor frustration för den mer klassiska reformistiska flygeln under Indalecio Prietos ledning. I spetsen för den fackliga landsorganisationen UGT med cirka 1,5 miljoner medlemmar hade socialisterna närmast sig syndikalisternas massinflytande men förespråkade således ett helt annat perspektiv, med en revolutionär statsmakt som bars upp av det egna partiet med stöd av lokala ”arbetarallianser”, *Alianzas Obreras*. Partiets radikalisering markerades av samgåendet under våren 1936 mellan det socialistiska och kommunistiska ungdomsförbundet till JSU (Juventudes Socialistas Unificadas). I Katalonien, den spanska industriarbetarklassens huvudområde, skulle socialistpartiet under 1936 rent av slås samman med kommunistpartiet under beteckningen PSUC (Partido Socialista Unificado de Cataluña).

Även det spanska kommunistpartiet, PCE, hade helt andra perspektiv än de liberala republikanerna och syndikalisterna/anarkisterna. Partiet, som bildats 1921 genom en brytning ur PSOE, hade varit ganska obetydligt och fört en relativt isolerad tillvaro under sin så kallade ”ultravänsterperiod” de första åren på 1930-talet. Med ideliga upprorsappeller, maningar till spansk ”sovjetmakt” och ”proletariatets diktatur”, hade PCE haft svårt med det ideologiska utrymmet mellan upproriska anarkister och radikaliserade socialister men profilerade sig genom sin lojalitet med Sovjetunionen. Vid ingången till 1936 räknade partiet något tiotusental medlemmar och hade börjat överge de radikalaste tongångarna under inflytande av Kommunistiska Internationals kursändring 1935. Då hade Komintern proklamerat den nya inriktningen på ”folkfront mot fascismen” istället för det tidiga 1930-talets omedelbara revolutionsappeller. Ännu fram till april 1936 propagerade PCE dock för sovjetmakt i Spanien och betraktade den regerande folkfronten som bara ett kort övergångsskede till ”proletariatets diktatur”.

Vid sidan av PCE uppträdde ett jämstarkt kommunistparti koncentrerat till Katalonien under beteckningen POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista). Detta rivaliserande kommunistparti hade bildats 1935 av vänstersocialister och kommunister som vände sig mot Stalindiktaturen i Sovjet och Moskvas grepp över Komintern. Här återfanns inledningsvis också den spanska grenen av den ”internationella vänsteroppositionen”, trotskisterna, som emellertid efterhand uteslöts ur rörelsen. Partiet var förankrat i ett revolutionsperspektiv där stödet åt folkfronten sågs som en högst tillfällig och underordnad kompromiss på vägen mot kapitalismens störtande och en ny statsmakt baserad på arbetar- och bonderåd av klassisk bolsjevikisk modell.

Samhällsrevolution

Till dessa skilda politiska perspektiv som efter valsegern i januari vette åt olika håll kom de spontana folkliga förlopp som få kunde styra. Spanien hade våren 1936 nära 25 miljoner invånare varav 70 procent levde på landsbygden. De två miljoner industriarbetarna var koncentrerade till Katalonien med Barcelona som centrum, Baskien med Bilbao samt gruvindustrin i Asturien. Nära fem miljoner lantarbetare slet ont på storgodsens i söder, ofta som säsongarbetare under arma förhållanden. Fem miljoner självägande småbrukare i norr kunde sällan leva på sina jordlotter och tvingades till arrenden. Bland dessa miljoner, för att inte tala om de proletariserade massor som levde utan försörjning, kunde partier och fackföreningar bara i begränsad utsträckning dirigera skeendena. Den uppdämda sociala vreden efter massakrerna på lantarbetare och gruvarbetare åren innan, för att inte glömma 1920-talets decennium av diktatur, krävde sin tribut. Årtionden av grusade förhoppningar om bättre villkor tycktes vara till ända. Det gamla Spaniens så oinskränkta makthavare; prästerskapet, godsägarna, militären, polismakten och bankirerna, men även fabriksägarna och borgerskapet, förfogade inte längre över republikens — eller diktaturens — skyddsmedel. Folkfrontens liberaler var svaga medelklasspartier. Regeringsmakten representerades inledningsvis av Manuel Azaña som premiärminister för en liberal ministär som stod och föll med stödet från arbetarrörelserna, vilka i sin tur var beroende av uppslutningen från folkliga massor som ofta själva tog initiativet.

När fängelser stormades och fängslade gruv- och lantarbetare från oktoberresningen 1934 fritogs omedelbart efter valsegern i februari, tvingades regeringen utfärda allmän amnesti för repressionens offer. När lantarbetare ockuperade mark och storgods radikaliserades tempot i de planerade jordreformerna. Strejker avlöste varandra, försvarsgrupper och miliser bildades kring fackföreningar och arbetarpartier för att offensivt lösa upp beväpnade höger- och

arbetsgivarförband eller försvara strejker och jordockupationer mot fruktade polisiära eller militära repressalier. Kyrkans ställning utmanades och förhånades öppet, katalanska och baskiska nationalister vädrade morgonluft.

Därmed kom våren 1936 att präglas av accelererande politiska och sociala förlopp inte olika följderna av diktaturens fall 1931, av radikaliserings 1917 eller ens av den första republikens tillkomst långt tillbaka i tiden. Regeringsmakten försköts åt liberal vänster när Azaña i maj ersatte den moderate Zamora som republikens president.

För Spaniens konservativa kretsar utgjorde valutgången en omedelbar varning om att de radikala republikanska reformerna från 1931 skulle återupptas. Här förenades alltmer oroliga monarkister med mer högerinriktade republikaner av Alejandro Lerroux' typ, den kyrkliga maktens försvarare samt den spanska så kallade Falangen — Spaniens närmaste motsvarighet till den europeiska fascismen. Vad som sedermera kom att bli Francosidan i inbördeskriget skulle alltså förena ett brett spektrum av skilda sociala och politiska krafter vilka motiverade sin kamp med att Spanien hotades av ett kommunistiskt maktövertagande. Landet riskerade att förvandlas till ett bolsjevikryssland på Pyreneiska halvön där alla gamla värden och Spaniens oberoende skulle gå förlorade.

Ironiskt nog var det kommunistiska partiets och det sovjetiska inflytandet i det spanska samhället våren 1936 ännu mycket litet. Däremot var det uppenbart att en samhällsrevolutionär process hade återupptagits som — trots de skilda perspektiven hos det segrande blocket i januari — hotade kyrkans, jordägararistokratins och officerskårens makt, liksom statlig centralisering och den sociala ordningen.

Under senvåren 1936 upplöstes gamla lojaliteter och auktoriteter. Ohörsamhet, strejker, jordockupationer och — inte minst — politiskt våld i form av hämndaktioner mot poliser, åklagare och andra företrädare för den statliga repressionen avlöstes av politiska mord på både vänsterfolk och falangister. Attentat ägde rum mot möten och demonstrationer. Vänstern och högern beväpnade sig. I mitten av juli mördades en regeringstrogen officer av falangister. Hans kamrater svarade med att mörda högerledaren Calvo Sotelo. Mordet kom att användas som motivering för militärrevolten ett par dagar senare. I själva verket hade militärledningen under general Emilio Mola alltsedan i mars planerat ett militäringripande. Planerna hade avslöjats och folkfrontsregeringen försökt omplacera de kuppmissstänkta till ofarligare platser.

När ledande armégeneraler diskuterade att störeta regeringen och ta över makten reagerade de inte bara mot spöksyner. Det handlade om reella hot mot deras gamla värld och ställning. Men i själva verket skulle just deras uppror den 17 juli accelerera den utveckling de fruktade mest av allt.

Periodisering

Det spanska inbördeskriget kan periodiseras på olika sätt beroende av vad man vill försöka beskriva: den militära utvecklingen, det politiska skeendet, den sociala rörelseriktningen eller det internationella sammanhanget. Samtidigt finns förstås starka samband mellan de olika förloppen. Den sociala och politiska radikalismen på den republikanska sidan hade stor betydelse för till exempel den brittiska statsledningens hållning när den omedelbart förvägrade republiken militärhjälp och verkade för så kallad nonintervention. Därmed kunde den blivande Francosidan utan motåtgärder tidigt förstärkas med tyska och italienska stridskrafter — vilket i sin tur bidrog till det sovjetiska militära stödet åt republiken. Detta stöd påverkade det militära förloppet, men också de inre politiska förhållandena på den republikanska sidan med

kommunistpartiets ökade betydelse.

En skissartad sammanvägning av olika förlopp med fokus på förhållandena inom republiken kan ge ett förslag till periodisering i fyra olika skeden.

1. Det spontana skedet: juli—november 1936

Från militärledningens kupp fram till slaget om Madrid i oktober till november 1936 präglades utvecklingen av ett kaotiskt och spontant skede där militärrevolten på flera håll stoppades upp av en folklig motrevolution.

Skedet inleddes med arméledningens maktövertagande i flera av Spaniens och spanska Marockos garnisonsstäder den 17 och 18 juli som den 19:e möttes av allmän arbetar-beväpning, miliser, fabriks- och jordockupationer. Motreaktionen handlade om en folklig revolution som utgick ifrån de syndikalistiska och socialistiska fackföreningsrörelserna. Dessa fyllde tomrummet som regeringskris och förlamade myndigheter skapade på den republikanska sidan när de liberala regeringscheferna Quiroga, Barrio och Giral avlöste varandra inom loppet av dagar. Under perioden kuvades militärupproret i flera spanska städer som Barcelona, Madrid, Valencia, Bilbao och Malaga. Det var framförallt i det industriella Spanien som militären drevs tillbaka. Men kuppen lyckades bita sig fast i söderns Cadiz och Sevilla samt i Burgos och Pamplona i norr med ytterligare några befästa enklaver. Om de sammansvurna hade starkt stöd inom armén, lyckades de inte få med sig marinen. Hela örlogsfartyg övertogs av besättningar som gjorde myteri mot kupplojala befäl. Även det lilla spanska flygvapnet förblev på regeringens sida.

Det var ett stormigt och kaotiskt skede där de som tillfälligt stod starkast ryckte åt sig makten lokalt medan myndighetsapparater, polismakt, domstolar och förvaltningar föll samman. Det sociala våldet från våren formligen exploderade med spontan terror och motterror. En stor del av de civila offren för den republikanska sidans våld — exempelvis de omkring sextusen präster, nunnor och medlemmar av religiösa ordnar som mördades — föll offer under detta skede då lokala revolutionstribunaler, eller ”chekas”, gjorde processen kort med misstänkta kuppanhängare. Men det var också ett skede där anarkistiska jordbrukskollektiv, arbetarstyrda fabriker och en våg av självaktivitet med brett folkligt deltagande såg till att försörjning, samhällsliv och militärt försvar fungerade på den republikanska sidan när statsmakten splittrades och stora delar gick över till den upproriska militärledningen.

I det här första skedet tycktes det inledningsvis som om kuppen kunde slås tillbaka utan att få riktigt fotfäste på det spanska fastlandet. Den reella makten i stora delar av Spanien övergick till arbetarorganisationerna, till fackföreningar, miliser, revolutionskommittéer och kollektiv i olika former, beroende av om syndikalister, socialister eller kommunister hade initiativet.

Internationellt missgynnades dock försvaret mot militärrevolten. Den brittiska regeringen avvisade bestämt varje ingripande till stöd för republiken. Tvärtom blockerade Royal Navy de matrosledda spanska örlogsfartygens försök att kuva upprorsmakarna i Nordafrika och stoppa deras överskeppning till den spanska halvön. Léon Blums franska folkfrontsregering tvingades under brittiskt hot att avstå från att sälja militärmateriel till republiken för att istället verka för en noninterventionsöverenskommelse med förbud mot vapenexport till någon av sidorna. Överenskommelsen undertecknades i augusti av de flesta europeiska stater, inklusive av Tyskland, Italien och Sovjetunionen. I september tillsattes en så kallade noninterventionskommitté med mandat att övervaka avtalet.

Samtidigt hade emellertid Berlin och Rom snabbt tillmötesgått en begäran från de spanska

generalerna om militärt stöd, framförallt i form av en luftbro och örlogsbeskydd för att skeppa över general Francos välrustade och stridsvana Afrikaarmé till det spanska fastlandet. I augusti kunde denna förena sig med den skakiga reguljära armén, säkra vunna territorier och snabbt rycka fram mot huvudstaden Madrid.

Slutfasen av detta första skede utspelade sig kring slaget om Madrid som försvarades av arbetarmiliser, sammanrafsade militärförband och de första internationella frivilliga på republikens sida. Anarkistiska miliskolonner från norr stred tillsammans med socialistiska och kommunistiska arbetare för att försvara huvudstaden. I september, under samma skede som Francisco Franco kom att utnännas till generalísimo och statschef för det motrevolutionära Spanien, ägde ett regeringsskifte rum i republiken. Den vänsterinriktade socialistledaren Largo Caballero utsågs till ny premiärminister och för första gången togs kommunistpartiet med i regeringen. I den katalanska delstatsregeringen inkorporerades även syndikalisterna och POUM. Det handlade om ett försök att samordna och förena hela den folkliga motrörelsen till en centraliserad republikansk regeringssida, där först och främst arbetarmiliserna sammanfördes till en nyupprättad folkarmé. Därmed kom samtidigt de lokala initiativen att börja underordnas centrala regeringsfunktioner.

Till slaget om Madrid anlände de första sovjetiska vapenförsändelserna och rådgivarna. Staden hölls trots fruktansvärda anfall och bombardemang. Francotrupporna slogs tillbaka och kriget ändrade karaktär; från militärt uppror och folklig försvarsrevolution till ett alltmer konventionellt krig som krävde större resurser, centraliserade kommandon, överblick och samordning samt militarisering av båda sidorna i inbördeskriget.

2. Konventionellt krig och militarisering: november 1936—augusti 1937

Det andra skedet handlar om motsättningarna på den republikanska sidan, när det militära upproret och den folkliga revolutionen övergick i konventionellt krig. Här konfronterades ofrånkomligen de olika perspektiven med varandra.

Folkfrontsregeringen hade i juli 1936 misslyckats med att upprätthålla de republikanska institutioner som slitits isär av militärkuppen och den folkliga motreaktionen. Den reella makten låg i händerna antingen på den upproriska militärledningen eller på arbetarorganisationerna och lokala folkkommittéer inom regeringssidans område. För regeringens liberala företrädare bestod uppgiften i att återupprätta de republikanska institutionernas auktoritet, den centrala regeringsmakten, den lagliga ordningen och en reorganiserad militärmakt under regeringens ledning. Bara om den republikanska sidan på så sätt ”normaliserades” kunde vädjanden om undsättning från Storbritannien och Frankrike nå framgång, hoppades man. Denna inriktning understöddes också principiellt av Moskva och den kommunistiska internationalen som övergivit det tidiga 1930-talets perspektiv på ett omedelbart revolutionärt maktövertagande. En stark republikansk regeringssida med ett starkt kommunistiskt inflytande sågs både som en chans att slå tillbaka den revolterande militären och pressa fram ett samarbete med västmakterna. För den sovjetiska statsledningen, som sedan 1935 verkat för ”kollektiv säkerhet” mot Hitlertysklands nya maktställning, utgjorde detta en central utrikespolitisk uppgift. Från senvåren 1936 hade också det spanska kommunistpartiet börjat överge de mest revolutionära slagorden och verkade efter den 19 juli för att återupprätta en republikansk statsmakt på ett radikalt reformprogram. Med Sovjetunionens prestige i ryggen och höstens första sovjetiska vapenleveranser tillsammans med det enastående försvaret av Madrid växte det spanska kommunistpartiets medlemsskaror och inflytande lavinartat till bortåt ett par hundratusen vid slutet av 1936. Även socialistpartiet PSOE fördubblade sitt

medlemstal och dess fackföreningsrörelse UGT växte till ett par miljoner medlemmar i början av 1937. Partiet hade aldrig haft något problem med inriktningen på att återupprätta den republikanska regeringsmakten, åtminstone inte när det ägde rum under PSOE:s och Largo Caballeros egen ledning från hösten 1936.

En helt annan sak var det för de syndikalistiska, anarkistiska och vänstersocialistiska rörelserna som inte hade någon tilltro till de statliga institutionerna och var övertygade om att det bara var genom den folkliga revolutionen och självaktiviteten — miliserna, gräsrotskommittéerna, kollektiven och arbetarkontrollen — som den sociala kraften att stoppa Francosidan kunde mobiliseras. Ett vanligt konventionellt krig gick inte att vinna, menade deras olika ideologer. Storbritannien hade inget som helst intresse att stödja republiken, oavsett hur långt den radikala arbetarrörelsen och folkförvaltningen drog sig tillbaka.

Ett exempel på hur denna motsättning kunde ta sig uttryck var synen på Marocko. För vänsterkritikerna, i synnerhet för POUM, var en nyckelfråga att republiken skulle förklara Marocko självständigt för att dra undan grunden för de så kallade *Regulares* i Francos Afrikaarmé — alltså få de värvade marockanska soldaterna att revoltera. Bara tio år tidigare hade den spanska kolonialarmén till sist besegrat ett mångårigt marockanskt frigörelseförsök och minnet levde ännu bland de koloniserade. Stödet åt den koloniala frigörelsen hade tidigare utgjort en närmast självklar inställning bland spanska kommunister i allmänhet men under våren 1936 tonats ned av Komintern. För kommunistpartiet och regeringsmajoriteten riskerade maningar till koloniala uppror att ytterligare fjärma den brittiska regeringen från republiken.

På den republikanska sidan kom våren 1937 att präglas av den växande splittringen mellan alltmer oförenliga perspektiv. I december 1936 hade POUM uteslutits ur den katalanska regeringen och från PCE:s och de sovjetiska rådgivarnas sida skärptes kritiken av de oberoende kommunisterna och anarkisterna som inte accepterade att lokala folkkommittéer och miliser lämnade ifrån sig sin makt. Den spanska utvecklingen sammanföll med den stora kampanjen och rättegångarna i Moskva mot "trotskister" och andra misstänkta för sovjetfientlig verksamhet. Just 1937 utgjorde kulmen med omfattande fängslanden, dödsdomar och arkebuseringar av flera kända bolsjevikledare men även tusentals partimedlemmar och tjänstemän på lägre nivåer som följde. Hur utrensningarna fördes ut i kommunistiska internationalen och även till den spanska scenen finns skildrad i omfattande litteratur.

Men Spanien var inte Sovjetunionen. Det syndikalistiska CNT hade ett par miljoner medlemmar. Bara i Barcelona räknade man 400 000. Anarkisternas FAT uppgick till ungefär 150 000 mot slutet av 1937. Den anarkistiska ungdomsrörelsen FIJL räknade över hundratusen det året. Även POUM hade vuxit i snabb takt till ungefär 40 000 medlemmar koncentrerade till Katalonien varav tiotusen i den egna milisen. Konfrontationen blev våldsam. Under våren hade ett åttio-tal CNT/FAI medlemmar mördats i Madridområdet. FAT svarade med politiska repressalier och mord i Katalonien. När regeringstrupper i början av maj 1937 försökte överta Barcelonas ockuperade telefonstation från den lokala syndikalistleda arbetarkommittén utbröt en veckas våldsamma barrikadstrider. Vapenstillestånd och försök till kompromisser kunde inte hindra slutuppställningen. Caballero, som hoppats kunna hålla ihop de olika riktningarna i arbetarrörelsen och som motsatte sig repressiva åtgärder mot POUM och anarkisterna, tvingades avgå. De lokala kommittéer och miliser som försökt hålla telefonstationen upplöstes. POUM förbjöds liksom dess tidningar. Flera av partiets ledare fängslades och portalgestalten Andrés Nin avrättades i hemlighet, troligen av den sovjetiska säkerhetstjänsten. Censur infördes av syndikalistpressen, den lokala arbetarkontrollen av industri- och

serviceföretag i Katalonien började avvecklas. Under sensommaren 1937 inskred regeringsarmén även mot det självstyrande anarkistleda försvarsrådet i Aragonien och de många anarkistiska jordbrukskollektiverna. För vänsterkritikerna — från POUM-ister och anarkister till internationella trotskister — utgjorde utvecklingen en dödsdom mot den antifascistiska kampen. Utan den folkliga revolutionen fanns ingen social kraft att hejda Francos offensiv, menade man. Men under ledning av Juan Negrín från socialistpartiets center med starkt stöd av kommunisterna och med Prieto från PSOE:s högerflygel som försvarsminister förkunnades bildandet av *El gobierno de la victoria* — Segerregeringen — som var fast beslutet att samla republikens fulla kraft till motoffensiv.

Den nya regeringen tillträdde i ett svårt läge, inte bara till följd av motsättningarna på den republikanska sidan och inbördeskriget i inbördeskriget. I februari 1937 hade Malaga fallit för Francos italienska hjälptrupper med 20 000 avrättade som följd. I slutet av april dödades och sårades en tredjedel av den baskiska staden Guernicas oskyddade befolkning under bombmattorna från den tyska Condor-legionen, en föraning om den terror som väntade Baskien efter Bilbaos nära förestående fall. Tillsammans med de internationella brigadernas växande skaror av självupppoffrande frivilliga och ett ökande sovjetiskt stöd hade republiken försvarat Madrid och besegrat Francostyrkorna vid floden Guadalajara i mars. Annars fanns inga tecken på möjligheten till militärt stöd från västmakterna. Tvärtom hade noninterventionen skärpts i december 1936 med förbud mot militära frivilliga och i mars 1937 med sjöpatrullering för att hindra vapeninförsel. Att patrulleringen bland annat ombesörjdes av italienska örlogsfartyg säger något om dess karaktär. För Negrínregeringen ställdes uppgiften att centralisera och effektivisera alla krigsansträngningar, från industriproduktionen och de statliga myndigheterna till att ge den upprättade folkarmén enhetliga kommandostrukturer och ledning.

3. Negrín perioden: sommaren 1937—oktober 1938

Inbördeskrigets tredje skede kan, utifrån den politiska kronologin på den republikanska sidan, betecknas som ”Negrínperioden”. I själva verket kvarstod Negrín som regeringschef ända fram till sitt fall under republikens sista dagar i mars 1939. Men den drygt årslånga perioden från sommaren 1937 till hösten 1938, då de internationella brigaderna sändes hem och Sovjetunionen drog sig ur sitt engagemang, kan ändå ses som en sammanhängande period vilken i hög utsträckning präglade bilden och minnet av republiken.

Under dessa cirka femton månader framträdde regeringssidan med anspråk på att ha tyglat de ostyriga revolutionära processerna på fältet och återupprättat den statliga suveräniteten och legaliteten bakom folkfrontens radikala reformprogram som kombinerades med garantier för privat ägande och näringsliv. Först vinna kriget och säkra republiken, därefter kunde frågor om revolutionen ställas. Det var den radikala republikanismens period där antifascismen förknippades med det ”läger” i världspolitik som sökte förena radikala liberaler och demokrater med socialdemokratien och Komintern till en ickekonservativ barriär mot de fascistiska staterna och deras allierade. De internationella brigadernas frivilliga från världens alla hörn, radikala konstnärer och författare, kvinnorörelser och hjälpinsamlingar förenades kring Spaniens sak som tycktes symbolisera ”framsteget” — eller bara demokratins idé — gentemot ”reaktionen” och diktaturen. Historikern Eric Hobsbawm talar om hur de två ”ideologiska familjerna” i europeisk politik med rötter i franska revolutionen 1789, modernitet och antimodernitet, grupperade sig på global nivå under andra världskriget. I så fall kunde Spanien betraktas som generalrepetitionen med jordägararistokrati, kyrklig makt, monarkism, traditionsbundenhet och ålderdomliga familjeideal på Francos sida gentemot republikanismens sekulära program med nya medborgar- och kvinnoideal på den andra. Under perioden

tycktes republikanism och kommunism kunna förenas bortom klasskampen och La Pasionarias — den spanska kommunisten Dolores Ibarruris — paroll ¡No Pasarán! från slaget om Madrid, kom att symbolisera ett världsmotstånd mot fascismen.

Under dessa månader inordnade sig de stora arbetarorganisationerna, UGT och CNT, samt de politiska vänsterpartierna, PCE och PSOE, under regeringsmakten medan milisförbanden upplöstes och inrangerades i folkarmén. Det dröjde till mars 1938 innan processen av ekonomisk centralisering på den lokala arbetarkontrollens bekostnad var fullt genomförd och både UGT och CNT godkände regeringsstyret över industrin. Det sovjetiska militära stödet och de internationella brigadernas insatser nådde under samma tid sin kulmen. Även om antalet sovjetiska militärer på spansk jord alltid var minimalt — drygt 2 000 man varav kanske sexhundra deltog i strider samt mellan 20 och 40 representerade den sovjetiska säkerhetstjänsten NKVD — spelade de en viktig roll som rådgivare på centrala och stridsledande nivåer samt för högteknologiska vapenslag som pansar och flygvapen.

Detta var det konventionella storkrigets period då de förödande slagen med hundratusentals man, tanks, artilleri och flygunderstöd fällde avgörandena, långt ifrån gatubarrikader och milisförband. Negrínregeringen var en krigsministär som regerade med undantagslagar i form av den så kallade ”styrda demokratin”. Inom folkarmén var befälsordningar, lydnessplikt och disciplin återupprättade för masskrigets behov. Den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten, sim, hade ersatt milisernas ”chekas” och kvarterens folkdomstolar. ”Socialism”, ”självförvaltning” och ”frihetlighet” tillhörde den framtida fredens frågor — eller den forntida revolutionens. Nu gällde andra mått, räknade i granater, flygmaskiner, proviant och divisioner ... för att till varje pris segra — eller åtminstone hålla ut tills västmakterna under hotet från Hitlertyskland och Mussolini vaknade till insikt om att träda in på republikens sida.

Negrín hade tillträtt när Baskien föll för Francosidans offensiv i norr. Under juli 1937 utkämpades krigets dittills största slag vid Brunete, väster om Madrid, där de internationella brigadernas frivilliga spelade en framträdande roll och led svåra förluster under motståndarnas flygangrepp. Hösten såg flera försök till offensiver från republikens sida men Francostyrkorna slog tillbaka och avancerade in i Asturien. Internationellt förblev varje begäran från republiken om militärhjälp ohörda utom från Mexiko och från Sovjetunionen — dit den spanska guldreserven förts som stående kredit för vapenleveranserna.

Vid periodens inledning fanns ännu en viss politisk och militär optimism bland många på den republikanska sidan. I början av 1938 led emellertid republiken ännu ett stort militärt nederlag vid Teruel vilket betecknats som ”vändpunkten” i kriget. Från denna tidpunkt kunde få längre föreställa sig en militär seger över Francos styrkor. Dessa innehade numera en klar militär övermakt i materiel, luftherravälde och strategiska positioner. Genom erövringen av hela den norra stridszonen hade Baskiens industri och gruvnäring fallit i Francos händer. De intensiva bombanfallen mot den spanska arbetarrörelsens centrum, det numera svältande Barcelona och Katalonien, kunde därmed inledas. I april 1938 erövrade Francotrupporna Aragonien, nådde fram till havet och klöv det republikanska territoriet i två delar. Republikens försök att återupprätta sambandet, genom övergången av floden Ebro i juli 1938, slutade i ett förkrossande nederlag på senhösten.

Då hade Negrínregeringen splittrats genom högersocialisten Prietos avgång som överbefälhavare i april. Händelsen demonstrerade att regeringens bas smalnade av, från likvideringen av den yttersta vänstern ett år tidigare till en växande kritik från mer moderata kretsar mot kommunistpartiets och de sovjetiska rådgivarnas inflytande under Negrínperioden. Från att ha varit ett av de minsta vänsterpartierna utgjorde PCE 1938 en formidabel

massorganisation med bortåt en halv miljon medlemmar. Var tionde invånare i Madrid uppgavs tillhöra partiet. Tillsammans med ungdoms- och sidoorganisationerna samt sina ledande positioner inom krigsmakten, säkerhetstjänsten och andra statsorgan hade partiet nått kulmen på sitt inflytande. För Francosidans anhängare bekräftades därmed de värsta farhågorna om hotet från kommunismen och ett framtida Sovjetspanien. Paradoxen var emellertid att när det kommunistiska och sovjetiska inflytandet var som störst var de folkliga spontana och revolutionära inslagen på den republikanska sidan som minst framträdande.

På den europeiska scenen handlade året 1938 om Hitlers ”anschluss” av Österrike i mars och Münchenkrisen under hösten, då Storbritannien övergav Tjeckoslovakien. Varje förhoppning om ett ingripande från brittisk sida i Spanien framstod som illusoriskt. I april 1938 hade ett brittiskt-italienskt fördrag om örlogsrustningar ingåtts som även accepterade den italienska närvaron i Spanien. Den sovjetiska utrikespolitiken började under tiden, efter alla fåfänga försök till kollektiva säkerhetspakter med västmakterna gentemot Tyskland, att vända mot en mer isolationistisk riktning. Som ett sista försök att vädja om västmakternas ingripande om så bara i form av medling, skickades de internationella brigaderna hem i november 1938. Men gesten var förgäves.

4. Slutet: november 1938—april 1939

Med Barcelonas och Kataloniens fall i januari 1939 hade själva sammanbrottet inletts och Francotrupporna kunde rycka ner längs kusten för att helt innesluta Madrid. Bara några veckor senare, den 27 februari, erkände Storbritannien och Frankrike den parallellregim Franco upprättat i Burgos som Spaniens lagliga representant. Då stred ännu de söndertrasade republikanska enheterna för att försvara Valencia och hålla vägen öppen från Madrid till Medelhavet. Under tiden brast de sista lojaliteterna med Negrínregeringen från såväl moderata officerare som de syndikalistiska och anarkistiska militärförband vilka ingått i den republikanska folkarmén. Chefen för den republikanska centrumarmén, överste Casado, bildade tillsammans med delar av den republikanska militärledningen ett ”nationellt försvarsråd” för att inleda desperata fredsförhandlingar med de framryckande motståndarna. De första dagarna i mars förklarade försvarsrådet Negríns regering avsatt och utfärdade arresteringsorder på de kommunistiska ledarna. Kommunistledda militärförband i Madrid, som sökte försvara regeringen, krossades av numerärt överlägsna syndikaliststyrkor på Casados sida. Knappt två år efter majdagarna i Barcelona 1937 då anarkister, syndikalister och POUM drivits bort från sina barrikader, var det kommunistpartiets tur att undertryckas i ett blodbad på Madrids gator med över tvåtusen döda. Det nya ”inbördeskriget i inbördeskriget” handlade emellertid inte om bästa sättet att besegra fascismen, utan om villkoren för kapitulationen. Medan ministerrarna, de kommunistiska och republikanska ledarna och befälhavarna tog sig till fartyg och flygplan i flyktingkaoset undan framryckande truppkolonner avfärdade Franco varje förhandlingsförslag. Den 29 mars kapitulerade det ”nationella försvarsrådet” villkorslöst. Två dagar senare låg huvudstaden i Francos händer. Vedergällningen kunde ta sin början — dränkt i larmet från uppmarschen till det nya världskriget.